

İmâm Şâfiî'nin Er-Risâle Adlı Kitabı Çerçevesinde Fıkıh Usulüne Katkıları | Madina Abdullaeva

İDE AKADEMİ | DÖNEM ÖDEVİ 2020-2021

Özet

İmam Şafîî gerek usûl-ü fıkıh gerekse furû` fıkıh alanında ortaya koyduğu çalışmalarıyla büyük bir otorite olmayı başarmıştır. Usûl-ü fıkıh alanındaki otoritesini gösteren eseri er-Risâle'dir. Bu eseriyle birlikte İmam Şafîî, usûl-ü fıkıh alanına adeta yeni bir şekil vermiştir. Bu alandaki fikirlerinin şekillenmesine katkı sağlayan durum, ehl-i re'y ile ehl-i hadîs arasındaki ilmî çekişme olmuştur. Er-Risâle adlı eser, işte bu çekişmenin ürünüdür. Bu çalışmada İmam Şafîî'nin usûl-ü fıkıh dair katkıları, yazmış olduğu er-Risâle adlı eser çerçevesinde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şâfiî, er-Risâle, Fıkıh usûlü, Ehl-i re'y, Ehl-i hadîs.

CONTRIBUTION OF İMÂM SHAFİÎ TO THE FİQH PROCEDURE IN THE FRAMEWORK OF THE BOOK AL-RESÂLAH

Abstract:

Imam Shafii has succeeded in becoming a great authority with his works in the field of both Islamic fiqh and furu fiqh. His work that shows his authority in the field of Usul-u fiqh is al-Resâlah. With this work, Imam Shafii gave a new shape to the field of fiqh. The situation that contributed to the shaping of his ideas in this field has been a scholarly conflict between the Ahl-i Ray and the Ahl-i Hadith. The work al-Resâlah is the product of this conflict. In this study, the contributions of Imam Shafii about the procedural fiqh will be discussed using the framework of al-Resâlah.

Key Words: al-Shafii, al-Resâlah, Islamic Law Methodology, Ahl al-Ray, Ahl al-Hadith.

Giriş Er-Risâle, fıkıh usûlü alanında yazılan ilk eser olarak kabul edilir. İmam Şâfiî, bu eserini Mısır'a gittikten sonra kaleme almıştır. Bazı kaynaklara göre İmam Şâfiî'nin bu eserini, Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813-14) isteği üzerine kaleme aldığı ve bu isteğin kendisine mektup olarak gönderilmesinden dolayı eserin "risâle" ismiyle adlandırıldığı belirtilir. Er-Risâle'nin yazılma amacı ehl-i hadîsin, ehl-i re'yin fıkıh usulüne dair görüşlerine sistematik olarak cevap vermek istemesidir. Nitekim İmâm Şâfiî, ehl-i hadîsi temsil ederken Ebû Hanîfe ehl-i re'yi temsil etmektedir. [1] Bu sebeple "er-Risâle" adlı eseri iyi bir şekilde anlamanın şartlarından birisi ehl-i hadîs ile ehl-i re'y arasındaki ilmi mücadelenin ve bu mücadele sonucunda ortaya çıkan farklılıkların ne olduğunu bilmektir. Biz de bu makalede er-Risâle'yi değerlendirmeden önce ehl-i re'y ile ehl-i hadîs arasındaki ilmi farklılıklara kısaca değineceğiz. Ehl-i re'y, ilmi çalışmalarında sadece rivayetleri toplamamış, bunun yanı sıra Kur'an ve Sünnet'ten hareketle belirli akıl yöntemlerini kullanarak bunlardan sonuç çıkarma yolunu da takip etmiştir. Kullanmış olduğu akıl yöntemlerinden birisi kıyastır. Nitekim ehl-i re'y, Kur'an ve Sünnet'te her meselenin çözümünün bulunduğu şeklindeki ön kabulden hareket etmez. Bundan dolayı birçok meselede kıyasa çok rahat bir şekilde müracaat etmiştir. Ancak İmam Şâfiî, ictihâd olarak sadece kıyası kabul etmekle beraber Hanefîler kadar bu yöneme başvurmamış ve sadece zaruret halinde kullanılması gerektiğini söylemiştir. Ehl-i re'y, Kur'an ayetlerini ve hadisleri ele alırken te'vil yöntemine de müracaat etmiştir. Ehl-i hadîs, te'vil yöntemini reddetmiş ve bu konuda ehl-i hadîsi eleştirmiştir. [2] İmam Şâfiî'nin "er-Risâle" Adlı Kitabına Dair Bir Değerlendirme İmam Şâfiî, yazmış olduğu er-Risâle'nin giriş bölümüne öncelikle hz. Peygamber'e kadar uzanan soy silsilesini zikretmekle başlar. [3] Giriş bölümüne bu şekilde başlanması oldukça ilgi çekicidir. Nitekim İmam Şâfiî, soyunun peygamber soyuna dayandığını zikrederek kendisinin adeta diğer insanlardan üstün olduğunu vurgular. Ancak buradaki üstünlük mücadelesi, milliyetçiliğe dayanan bir üstünlük değil ehl-i re'ye karşı verilmiş olan ilmi mücadelenin üstünlüğüdür. Eserine, soy bakımından otoritesini

ortaya koymakla başlayan İmam Şâfiî daha sonra Allah'a hamd ederek onun ne kadar yüce bir varlık olduğunu vurgular. Daha sonrasında Arapların İslam'a dair hiçbir şey bilmediklerini, adeta bir hiçlikte olduklarını ve Hz. Muhammed'in onları kurtardıklarını zikreder. [4] Bu sözleriyle İmam Şâfiî, Hz. Peygamber'in insanlığa ışık tutmasıyla insanlık nazarında ne kadar büyük bir otoriteye sahip olduğunu gözler önüne serer. Hz. Muhammed'in insanların en üstünü olduğunu ve insanlara ahirette şefaatçi olacağını söyleyerek [5] bu otoriteyi destekler. Bununla birlikte İmam Şâfiî, Hz. Muhammed'in soy ve yurt bakımından da üstün olduğunu vurgular. [6] İşte burası oldukça önemlidir. Nitekim şanı yüce Kur'an-ı Kerim, Mekke'ye ve ilk olarak Haşimoğulları'na gelmiştir. Yani vahyin ilk muhatabı Hz. Muhammed'in akrabalarıdır. Allah da Hz. Muhammed'e ilk olarak kendi ailesini uyarma emri vermiştir. [7] İmam Şâfiî, bu noktalara değinerek kendisinin vahyin ilk muhatabı olan ailenin temsilcisi olduğunu ve artık emanetin kendisinde olduğunu vurgular. Nitekim "önce kendi akrabalarını uyar" ayetinin zikredilmesinden sonra Abdulmenaf oğullarının Hz. Muhammed'in en yakın akrabalarından olduğunun söylenmesi [8] bu düşünceyi destekler niteliktedir. İmam Şâfiî'nin soyu Abdümenâfoğulları'na dayanmaktadır. [9] İmam Şâfiî, bu noktalara değindikten sonra Kitab'ın hüccet olduğunu, hüccete ulaşmanın da bu Kitab'ı bilmekten geçtiğini, Kitab'ı bilmeyenin cahil olacağını, Allah'ın kitabında müslümanlardan birinin karşılaşacağı herhangi bir hâdisenin hükmünü doğru olarak gösterecek bir delilin mutlaka bulunacağını zikreder. [10] İşte burası dikkat çekicidir. Nitekim İmam Şâfiî, İslama dair bir meselenin hükmünü en iyi anlayanların Kur'an-ı Kerim'in ilk muhatapları olduğunu ve dolaylı olarak da kendisinin olduğunu vurgular. Soyunun Abdümenâfoğulları'na dayandığını ısrarla vurgulamasının temel sebebi budur. İmam Şâfiî, usûl konularını anlatmaya başlarken öncelikle beyân konusuyla başlar. Hatta uzun uzun beyânın ne olduğunu anlatır. [11] İmam Şâfiî'nin usûl konularına beyân ile başlaması rasgele bir şey değildir. Bunun arka planında ehl-i re'y ile olan mücadele yatmaktadır. Akıl nasıl ehl-i re'y için bilgi üretme yöntemi ise beyân da ehl-i hadîs için bilgi üretme yöntemidir. [12] Yani beyân konusu, İmam Şâfiî'nin ehl-i re'y'in akıl yürütme yöntemine karşı kullandığı bir silahtır. Bu sebeple İmam Şâfiî, beyân konusu üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmaktadır. Beyân meselesine değinirken meseleyi Arapça ile ilişkilendirmekte ve Arapça'yı en iyi bilenlerin de vahyin ilk muhatapları olduklarını söylemektedir. Dolayısıyla ona göre Kur'an-ı Kerim'i en iyi şekilde anlayanlar, vahyin ilk muhataplarıdır. [13] Buradan hareketle Kur'an-ı Kerim'i en iyi şekilde anlayanın kendisi olduğunu söyleyerek fıkhıdaki otoritesini vurgular. İşte İmam Şâfiî'nin eserine ilk olarak Hz. Muhammed'e dayanan soyunu zikrederek başlamasının altında tam da bu yatmaktadır. Daha sonrasında ise uzun uzun beyân çeşitleri zikredilmektedir. [14] İmam Şâfiî'nin ikinci olarak anlattığı konu Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an meselesi anlatılırken Kur'an-ı Kerim'in Arapça olarak indirildiği, Kur'an-ı Kerim'i en iyi şekilde anlamının da Arapça'yı bilmekten geçtiği, sonradan Arapça'yı öğrenenlerin köken itibarıyla Arapça'yı bilenler kadar iyi Kur'an-ı Kerim'i anlayamayacakları gibi konular üzerinde durulmuştur. [15] İşte burada da dolaylı olarak İmam Şâfiî, Kur'an-ı Kerim'i en iyi şekilde anlama noktasındaki otoritesini tekraren vurgulamaktadır. Eserde Kur'an-ı Kerim'in özellikleri anlatıldıktan sonra umûm ve husûs meselesi uzun uzun ele alınmıştır. [16] Bunun arkasında yatan temel sebep yine ehl-i re'ye karşı verilen mücadeledir. Nitekim ehl-i re'ye göre umûmun delâleti katî iken İmam Şâfiî'ye göre umûmun delâleti katî değildir. [17] Umûm-husûs meselesinin ardından Allah'ın kitabında Hz. Muhammed'in sünnetine uymanın farz olduğu ve Allah'a itaatin, göndermiş olduğu peygambere itaatten geçtiği meselesi uzun uzun anlatılmıştır. [18] Bunun arka planında yatan sebep Kur'an-ı Kerim'den sonra otoritenin Sünnet'e ait olduğunu vurgulamaktır. İmam Şâfiî daha sonra nâsîh ve mensûh meselesine değinmiştir. Nesh meselesi anlatılırken Kitab ile Sünnet'in hüküm açısından eşit seviyede olduğu, dolayısıyla Sünnet'in Kitab'ı nesh edecek güçte olduğu, haber-i vâhidin de Kitab'ı nesh edeceği zikredilmiştir. Ancak İmam Şâfiî, haber-i vâhidin, Kitab'ı nesh edeceğini savunurken Kitab'ın sünneti nesh edemeyeceğini söyler. Bu konudaki delili Kitab ve Sünnet'in aynı türden olmadığını düşünmesidir. Nitekim ona göre nesh ayetinde zikredilen "misl" [19] ifadesi, "aynı tür" anlamına gelmektedir. Sünnet de güç bakımından Kitab'la eşit olsa bile tür bakımından bunlar birbirinden farklıdır. [20] Burada da yine ehl-i re'ye bir itiraz söz konusudur. Nitekim Hanefîlere göre Kur'an-ı Kerim ancak mütevâtîr ve meşhûr sünnet ile nesh edilebilir. Onlara göre mütevâtîr sünnet ile Kur'an-ı Kerim aynı güçtedir. Meşhûr sünnet de güç bakımından neredeyse Kur'an-ı Kerim'e eşittir. Haber-i vâhid ile Kur'an-ı Kerim ayetlerinin neshi mümkün değildir. Çünkü haber-i vâhidin hem delâleti hem de sübûtu zannîdir. [21] Nâsîh ve

mensûh konusunda haber-i vâhid meselesine giriş yapan İmam Şâfiî, uzun uzun haber-i vâhidin delil oluşunu anlatır. [22] Eserde haber-i vâhiden sonra icmâ konusunun temellendirilmesi yapılmıştır. [23] İcmâ konusunda da İmam Şâfiî yine Hanefîler'le mücadele halindedir. Nitekim İmam Şâfiî, sarîh icmâyı kabul ederken sükûtî icmâyı kabul etmemektedir. İmam Şâfiî'ye göre aynı dönemde yaşayan müctehidlerin biri ya da bir kısmı fikhî bir meselenin hükmü konusunda sükût etmiş ise bunun sebebi devlet yöneticisi gibi güçlü bir otoritenin baskısından korkma olabilir. Bu sebeple İmam Şâfiî, sükûtî icmâyı kabul etmez. Hanefîler ise sükûtî icmâyı kabul ederler. Onlara göre bir müctehid ne olursa olsun hiçbir şeyden korkmadan emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker gereği bir meselenin hükmü konusundaki fikrini söyler. Bu da müctehid olmanın en önemli şartlarından biridir. [24] İmam Şâfiî, eserinde kıyâs ve ictihâd meselelerini ele alırken arkada yatan temel sebep ehl-i re'yin istihsân delilini eleştirmektir. Nitekim ona göre istihsân ile hüküm vermek herhangi bir temele dayanmadan kafaya göre hüküm vermeye benzetilmiştir. [25] İmam Şâfiî'nin er-Risâle adlı kitabına baktığımızda fıkıh usûlüne dair pek çok konunun sistemli bir şekilde ele alındığını görmekteyiz. Eserde ele alınan her bir konuda ehl-i re'ye karşı bir mücadelenin verildiği açıkça görülmektedir. Sonuç Bir dönemde var olan ilmi tartışmaların ne olduğunun ve hangi yönde evirildiklerinin tespit edilebilmesinin en önemli yollarından birisi o dönemde yazılan eserleri incelemektir. İmam Şâfiî'nin yazmış olduğu "er-Risâle" adlı kitap hem kendisinden önceki hem de kendi dönemindeki fıkıh usûlüne dair tartışmaları yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Nitekim "er-Risâle", fıkıh usûlüne dair yazılan bir eserdir. Er-Risâle, ehl-i re'y ile ehl-i hadîs arasındaki fıkıh usûlüne dair tartışmaları yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Eserde ele alınan her bir başlık altında bu tartışmalara rastlamak mümkündür. İmam Şâfiî eserde görüşlerini ifade ederken kimi zaman aklî kimi zaman naklî kimi zaman da hz. Muhammed'e dayanan soy bağına delil getirerek savunmuştur. Özellikle eserde Kur'an'ı Kerim'in Arapça olması ve vahyin ilk muhataplarının Kureyşliler olduğu sık sık gündeme getirilmiştir. İmam Şâfiî de bu bilgileri kendi soyunun hz. Muhammed'e dayanmasıyla harmanlayarak Kur'anı Kerim'i en iyi anlayanların bu soydan geldikleri ve dolayısıyla en iyi anlayanlardan birinin kendisi olduğunu dolaylı olarak dile getirmiştir. Kaynakça Apaydın, Yunus İslam Hukuku Usulü , Ankara, Bilay Yayınevi, 2017. Bedir, Murteza "er-Risâle", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, TDV Yayınları, 2008, C: XXXV. eş-Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas er-Risâle, thk. Ahmed Muhammed Şakir, 1. bs., Kahire, Dârü't-Turas, 1979. Hacak, Hasan "Temel İslam Bilimlerinin Ortaya Çıkışı", Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantısı, 18-19 Ocak 2014, İstanbul/Üsküdar, Sabahattin Zaim Eğitim ve Kültür Merkezi, V. Şa'bân, Zekiyyüddîn, İslam Hukuk İlminin Esasları, Terc: İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009. Zeydan, Abdülkerim el-Vecîz fî usûli'l-fıkıh, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2006. [1] Murteza Bedir, "er-Risâle", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, TDV Yayınları, 2008, C: XXXV, s. 117-118. [2] Hasan Hacak, "Temel İslam Bilimlerinin Ortaya Çıkışı", Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantısı, 18-19 Ocak 2014, İstanbul/Üsküdar, Sabahattin Zaim Eğitim ve Kültür Merkezi, V, 18-20.

Giriş

Er-Risâle, fıkıh usûlü alanında yazılan ilk eser olarak kabul edilir. İmam Şâfiî, bu eserini Mısır'a gittikten sonra kaleme almıştır. Bazı kaynaklara göre İmam Şâfiî'nin bu eserini, Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813-14) isteği üzerine kaleme aldığı ve bu isteğin kendisine mektup olarak gönderilmesinden dolayı eserin "risâle" ismiyle adlandırıldığı belirtilir. Er-Risâle'nin yazılma amacı ehl-i hadîsin, ehl-i re'yin fıkıh usulüne dair görüşlerine sistematik olarak cevap vermek istemesidir. Nitekim İmam Şâfiî, ehl-i hadîsi temsil ederken Ebû Hanîfe ehl-i re'yi temsil etmektedir. [1] Bu sebeple "er-Risâle" adlı eseri iyi bir şekilde anlamının şartlarından birisi ehl-i hadîs ile ehl-i re'y arasındaki ilmi mücadelenin ve bu mücadele sonucunda ortaya çıkan farklılıkların ne olduğunu bilmektir. Biz de bu makalede er-Risâle'yi değerlendirmeden önce ehl-i re'y ile ehl-i hadîs arasındaki ilmi farklılıklara kısaca değineceğiz.

Ehl-i re'y, ilmi çalışmalarında sadece rivayetleri toplamamış, bunun yanı sıra Kur'an ve Sünnet'ten hareketle belirli akıl yöntemlerini kullanarak bunlardan sonuç çıkarma yolunu da takip etmiştir. Kullanmış olduğu akıl yöntemlerinden birisi kıyastır. Nitekim ehl-i re'y, Kur'an ve Sünnet'te her meselenin çözümünün bulunduğu şeklindeki ön kabulden hareket etmez. Bundan dolayı birçok meselede kıyasa çok rahat bir şekilde müracaat

etmiştir. Ancak İmam Şâfiî, ictihâd olarak sadece kıyası kabul etmekle beraber Hanefiler kadar bu yönteme başvurmamış ve sadece zaruret halinde kullanılması gerektiğini söylemiştir. Ehl-i re'y, Kur'an ayetlerini ve hadisleri ele alırken te'vil yöntemine de müracaat etmiştir. Ehl-i hadîs, te'vil yöntemini reddetmiş ve bu konuda ehl-i hadîsi eleştirmiştir. [2]

İmam Şâfiî'nin "er-Risâle" Adlı Kitabına Dair Bir Değerlendirme İmam Şâfiî, yazmış olduğu er-Risâle'nin giriş bölümüne öncelikle Hz. Peygamber'e kadar uzanan soy silsilesini zikretmekle başlar. [3] Giriş bölümüne bu şekilde başlanması oldukça ilgi çekicidir. Nitekim İmam Şâfiî, soyunun peygamber soyuna dayandığını zikrederek kendisinin adeta diğer insanlardan üstün olduğunu vurgular. Ancak buradaki üstünlük mücadelesi, milliyetçiliğe dayanan bir üstünlük değil ehl-i re'ye karşı verilmiş olan ilmi mücadelenin üstünlüğüdür. Eserine, soy bakımından otoritesini ortaya koymakla başlayan İmam Şâfiî daha sonra Allah'a hamd ederek onun ne kadar yüce bir varlık olduğunu vurgular. Daha sonrasında Arapların İslam'a dair hiçbir şey bilmediklerini, adeta bir hiçlikte olduklarını ve Hz. Muhammed'in onları kurtardıklarını zikreder. [4] Bu sözleriyle İmam Şâfiî, Hz. Peygamber'in insanlığa ışık tutmasıyla insanlık nazarında ne kadar büyük bir otoriteye sahip olduğunu gözler önüne serer. Hz. Muhammed'in insanların en üstünü olduğunu ve insanlara ahirette şefaatçi olacağını söyleyerek [5] bu otoriteyi destekler. Bununla birlikte İmam Şâfiî, Hz. Muhammed'in soy ve yurt bakımından da üstün olduğunu vurgular. [6] İşte burası oldukça önemlidir. Nitekim şanı yüce Kur'an-ı Kerim, Mekke'ye ve ilk olarak Haşimoğulları'na gelmiştir. Yani vahyin ilk muhatabı Hz. Muhammed'in akrabalarıdır. Allah da Hz. Muhammed'e ilk olarak kendi ailesini uyarma emri vermiştir. [7] İmam Şâfiî, bu noktalara değinerek kendisinin vahyin ilk muhatabı olan ailenin temsilcisi olduğunu ve artık emanetin kendisinde olduğunu vurgular. Nitekim "önce kendi akrabalarını uyar" ayetinin zikredilmesinden sonra Abdulmenaf oğullarının Hz. Muhammed'in en yakın akrabalarından olduğunun söylenmesi [8] bu düşüncüyü destekler niteliktedir. İmam Şâfiî'nin soyu Abdümenâfoğulları'na dayanmaktadır. [9] İmam Şâfiî, bu noktalara değindikten sonra Kitab'ın hüccet olduğunu, hüccete ulaşmanın da bu Kitab'ı bilmekten geçtiğini, Kitab'ı bilmeyenin cahil olacağını, Allah'ın kitabında müslümanlardan birinin karşılaşacağı herhangi bir hâdisenin hükmünü doğru olarak gösterecek bir delilin mutlaka bulunacağını zikreder. [10] İşte burası dikkat çekicidir. Nitekim İmam Şâfiî, İslama dair bir meselenin hükmünü en iyi anlayanların Kur'an-ı Kerim'in ilk muhatapları olduğunu ve dolaylı olarak da kendisinin olduğunu vurgular. Soyunun Abdümenâfoğulları'na dayandığını ısrarla vurgulamasının temel sebebi budur. İmam Şâfiî, usûl konularını anlatmaya başlarken öncelikle beyân konusuyla başlar. Hatta uzun uzun beyânın ne olduğunu anlatır. [11] İmam Şâfiî'nin usûl konularına beyân ile başlaması rasgele bir şey değildir. Bunun arka planında ehl-i re'y ile olan mücadele yatmaktadır. Akıl nasıl ehl-i re'y için bilgi üretme yöntemi ise beyân da ehl-i hadîs için bilgi üretme yöntemidir. [12] Yani beyân konusu, İmam Şâfiî'nin ehl-i re'yin akıl yürütme yöntemine karşı kullandığı bir silahtır. Bu sebeple İmam Şâfiî, beyân konusu üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmaktadır. Beyân meselesine değinirken meseleyi Arapça ile ilişkilendirmekte ve Arapça'yı en iyi bilenlerin de vahyin ilk muhatapları olduklarını söylemektedir. Dolayısıyla ona göre Kur'an-ı Kerim'i en iyi şekilde anlayanlar, vahyin ilk muhataplarıdır. [13] Buradan hareketle Kur'an-ı Kerim'i en iyi şekilde anlayanın kendisi olduğunu söyleyerek fıkhî otoritesini vurgular. İşte İmam Şâfiî'nin eserine ilk olarak Hz. Muhammed'e dayanan soyunu zikrederek başlamasının altında tam da bu yatmaktadır. Daha sonrasında ise uzun uzun beyân çeşitleri zikredilmektedir. [14] İmam Şâfiî'nin ikinci olarak anlattığı konu Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an meselesi anlatılırken Kur'an-ı Kerim'in Arapça olarak indirildiği, Kur'an-ı Kerim'i en iyi şekilde anlamanın da Arapça'yı bilmekten geçtiği, sonradan Arapça'yı öğrenenlerin köken itibarıyla Arapça'yı bilenler kadar iyi Kur'an-ı Kerim'i anlayamayacakları gibi konular üzerinde durulmuştur. [15] İşte burada da dolaylı olarak İmam Şâfiî, Kur'an-ı Kerim'i en iyi şekilde anlama noktasındaki otoritesini tekraren vurgulamaktadır. Eserde Kur'an-ı Kerim'in özellikleri anlatıldıktan sonra umûm ve husûs meselesi uzun uzun ele alınmıştır. [16] Bunun arkasında yatan temel sebep yine ehl-i re'ye karşı verilen mücadeledir. Nitekim ehl-i re'ye göre umûmun delâleti katî iken İmam Şâfiî'ye göre umûmun delâleti katî değildir. [17] Umûm-husûs meselesinin ardından Allah'ın kitabında Hz. Muhammed'in sünnetine uymanın farz olduğu ve Allah'a itaatin, göndermiş olduğu peygambere itaatten geçtiği meselesi uzun uzun anlatılmıştır. [18] Bunun arka planında yatan sebep Kur'an-ı Kerim'den sonra otoritenin Sünnet'e ait olduğunu vurgulamaktır. İmam Şâfiî daha sonra nâsîh ve mensûh meselesine

değirmiştir. Nesh meselesi anlatılırken Kitab ile Sünnet'in hüküm açısından eşit seviyede olduğu, dolayısıyla Sünnet'in Kitab'ı nesh edecek güçte olduğu, haber-i vâhidin de Kitab'ı nesh edeceği zikredilmiştir. Ancak İmam Şâfiî, haber-i vâhidin, Kitab'ı nesh edeceğini savunurken Kitab'ın sünneti nesh edemeyeceğini söyler. Bu konudaki delili Kitab ve Sünnet'in aynı türden olmadığını düşünmesidir. Nitekim ona göre nesih ayetinde zikredilen "misî" [19] ifadesi, "aynî tür" anlamına gelmektedir. Sünnet de güç bakımından Kitab'la eşit olsa bile tür bakımından bunlar birbirinden farklıdır. [20] Burada da yine ehl-i re'ye bir itiraz söz konusudur. Nitekim Hanefîlere göre Kur'an-ı Kerim ancak mütevâtîr ve meşhûr sünnet ile nesh edilebilir. Onlara göre mütevâtîr sünnet ile Kur'an-ı Kerim aynı güçtedir. Meşhûr sünnet de güç bakımından neredeyse Kur'an-ı Kerim'e eşittir. Haber-i vâhid ile Kur'an-ı Kerim ayetlerinin neshi mümkün değildir. Çünkü haber-i vâhidin hem delâleti hem de sübûtu zannîdir. [21] Nâsih ve mensûh konusunda haber-i vâhid meselesine giriş yapan İmam Şâfiî, uzun uzun haber-i vâhidin delil oluşunu anlatır. [22] Eserde haber-i vâhiden sonra icmâ konusunun temellendirilmesi yapılmıştır. [23] İcmâ konusunda da İmam Şâfiî yine Hanefîler'le mücadele halindedir. Nitekim İmam Şâfiî, sarîh icmâyı kabul ederken sükûtî icmâyı kabul etmemektedir. İmam Şâfiî'ye göre aynı dönemde yaşayan müctehidlerin biri ya da bir kısmı fikhî bir meselenin hükmü konusunda sükût etmiş ise bunun sebebi devlet yöneticisi gibi güçlü bir otoritenin baskısından korkma olabilir. Bu sebeple İmam Şâfiî, sükûtî icmâyı kabul etmez. Hanefîler ise sükûtî icmâyı kabul ederler. Onlara göre bir müctehid ne olursa olsun hiçbir şeyden korkmadan emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker gereği bir meselenin hükmü konusundaki fikrini söyler. Bu da müctehid olmanın en önemli şartlarından biridir. [24] İmam Şâfiî, eserinde kıyâs ve ictihâd meselelerini ele alırken arkada yatan temel sebep ehl-i re'yin istihsân delilini eleştirmektir. Nitekim ona göre istihsân ile hüküm vermek herhangi bir temele dayanmadan kafaya göre hüküm vermeye benzetilmiştir. [25] İmam Şâfiî'nin er-Risâle adlı kitabına baktığımızda fıkıh usûlüne dair pek çok konunun sistemli bir şekilde ele alındığını görmekteyiz. Eserde ele alınan her bir konuda ehl-i re'ye karşı bir mücadelenin verildiği açıkça görülmektedir. Sonuç Bir dönemde var olan ilmi tartışmaların ne olduğunun ve hangi yönde evirildiklerinin tespit edilebilmesinin en önemli yollarından birisi o dönemde yazılan eserleri incelemektir. İmam Şâfiî'nin yazmış olduğu "er-Risâle" adlı kitap hem kendisinden önceki hem de kendi dönemindeki fıkıh usûlüne dair tartışmaları yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Nitekim "er-Risâle", fıkıh usûlüne dair yazılan bir eserdir. Er-Risâle, ehl-i re'y ile ehl-i hadîs arasındaki fıkıh usûlüne dair tartışmaları yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Eserde ele alınan her bir başlık altında bu tartışmalara rastlamak mümkündür. İmam Şâfiî eserde görüşlerini ifade ederken kimi zaman aklî kimi zaman naklî kimi zaman da hz. Muhammed'e dayanan soy bağına delil getirerek savunmuştur. Özellikle eserde Kur'an-ı Kerim'in Arapça olması ve vahyin ilk muhataplarının Kureysli'ler olduğu sık sık gündeme getirilmiştir. İmam Şâfiî de bu bilgileri kendi soyunun hz. Muhammed'e dayanmasıyla harmanlayarak Kur'an-ı Kerim'i en iyi anlayanların bu soydan geldikleri ve dolayısıyla en iyi anlayanlardan birinin kendisi olduğunu dolaylı olarak dile getirmiştir. Kaynakça Apaydın, Yunus İslam Hukuku Usulü , Ankara, Bilay Yayınevi, 2017. Bedir, Murteza "er-Risâle", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, TDV Yayınları, 2008, C: XXXV. eş-Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas er-Risâle, thk. Ahmed Muhammed Şakir, 1. bs., Kahire, Dârü't-Türas, 1979. Hacak, Hasan "Temel İslam Bilimlerinin Ortaya Çıkışı", Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantısı, 18-19 Ocak 2014, İstanbul/Üsküdar, Sabahattin Zaim Eğitim ve Kültür Merkezi, V. Şa'bân, Zekiyyüddîn, İslam Hukuk İlminin Esasları, Terc: İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009. Zeydan, Abdülkerim el-Vecîz fî usûli'l-fıkıh, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2006. [1] Murteza Bedir, "er-Risâle", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, TDV Yayınları, 2008, C: XXXV, s. 117-118. [2] Hasan Hacak, "Temel İslam Bilimlerinin Ortaya Çıkışı", Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantısı, 18-19 Ocak 2014, İstanbul/Üsküdar, Sabahattin Zaim Eğitim ve Kültür Merkezi, V, 18-20.

İmam Şâfiî'nin "er-Risâle" Adlı Kitabına Dair Bir Değerlendirme

İmam Şâfiî, yazmış olduğu er-Risâle'nin giriş bölümüne öncelikle hz. Peygamber'e kadar uzanan soy silsilesini zikretmekle başlar. [3] Giriş bölümüne bu şekilde başlanması oldukça ilgi çekicidir. Nitekim İmam Şâfiî, soyunun peygamber soyuna dayandığını zikrederek kendisinin adeta diğer insanlardan üstün olduğunu vurgular. Ancak buradaki üstünlük mücadelesi, milliyetçiliğe dayanan bir üstünlük değil ehl-i re'ye karşı verilmiş

olan ilmi mücadelenin üstünlüğüdür.

Eserine, soy bakımından otoritesini ortaya koymakla başlayan İmam Şâfiî daha sonra Allah'a hamd ederek onun ne kadar yüce bir varlık olduğunu vurgular. Daha sonrasında Arapların İslam'a dair hiçbir şey bilmediklerini, adeta bir hiçlikte olduklarını ve Hz. Muhammed'in onları kurtardıklarını zikreder. [4] Bu sözleriyle İmam Şâfiî, Hz. Peygamber'in insanlığa ışık tutmasıyla insanlık nazarında ne kadar büyük bir otoriteye sahip olduğunu gözler önüne serer. Hz. Muhammed'in insanların en üstünü olduğunu ve insanlara ahirette şefaatçi olacağını söyleyerek [5] bu otoriteyi destekler. Bununla birlikte İmam Şâfiî, Hz. Muhammed'in soy ve yurt bakımından da üstün olduğunu vurgular. [6] İşte burası oldukça önemlidir. Nitekim şanı yüce Kur'an-ı Kerim, Mekke'ye ve ilk olarak Haşimoğulları'na gelmiştir. Yani vahyin ilk muhatabı Hz. Muhammed'in akrabalarıdır. Allah da Hz. Muhammed'e ilk olarak kendi ailesini uyarma emri vermiştir. [7] İmam Şâfiî, bu noktalara değinerek kendisinin vahyin ilk muhatabı olan ailenin temsilcisi olduğunu ve artık emanetin kendisinde olduğunu vurgular. Nitekim "önce kendi akrabalarını uyar" ayetinin zikredilmesinden sonra Abdulmenaf oğullarının Hz. Muhammed'in en yakın akrabalarından olduğunu söylemesi [8] bu düşünceyi destekler niteliktedir. İmam Şâfiî'nin soyu Abdümenâfoğulları'na dayanmaktadır. [9]

İmam Şâfiî, bu noktalara değindikten sonra Kitab'ın hüccet olduğunu, hüccete ulaşmanın da bu Kitab'ı bilmekten geçtiğini, Kitab'ı bilmeyenin cahil olacağını, Allah'ın kitabında müslümanlardan birinin karşılaşacağı herhangi bir hâdisenin hükmünü doğru olarak gösterecek bir delilin mutlaka bulunacağını zikreder. [10] İşte burası dikkat çekicidir. Nitekim İmam Şâfiî, İslama dair bir meselenin hükmünü en iyi anlayanların Kur'an-ı Kerim'in ilk muhatapları olduğunu ve dolaylı olarak da kendisinin olduğunu vurgular. Soyunun Abdümenâfoğulları'na dayandığını ısrarla vurgulamasının temel sebebi budur.

İmam Şâfiî, usûl konularını anlatmaya başlarken öncelikle beyân konusuyla başlar. Hatta uzun uzun beyânın ne olduğunu anlatır. [11] İmam Şâfiî'nin usûl konularına beyân ile başlaması rasgele bir şey değildir. Bunun arka planında ehl-i re'y ile olan mücadele yatmaktadır. Akıl nasıl ehl-i re'y için bilgi üretme yöntemi ise beyân da ehl-i hadîs için bilgi üretme yöntemidir. [12] Yani beyân konusu, İmam Şâfiî'nin ehl-i re'y'in akıl yürütme yöntemine karşı kullandığı bir silahtır. Bu sebeple İmam Şâfiî, beyân konusu üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmaktadır. Beyân meselesine değinirken meseleyi Arapça ile ilişkilendirmekte ve Arapça'yı en iyi bilenlerin de vahyin ilk muhatapları olduklarını söylemektedir. Dolayısıyla ona göre Kur'an-ı Kerim'i en iyi şekilde anlayanlar, vahyin ilk muhataplarıdır. [13] Buradan hareketle Kur'an-ı Kerim'i en iyi şekilde anlayanın kendisi olduğunu söyleyerek fıkhî otoritesini vurgular. İşte İmam Şâfiî'nin eserine ilk olarak Hz. Muhammed'e dayanan soyunu zikrederek başlamasının altında tam da bu yatmaktadır. Daha sonrasında ise uzun uzun beyân çeşitleri zikredilmektedir. [14]

İmam Şâfiî'nin ikinci olarak anlattığı konu Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an meselesi anlatılırken Kur'an-ı Kerim'in Arapça olarak indirildiği, Kur'an-ı Kerim'i en iyi şekilde anlamının da Arapça'yı bilmekten geçtiği, sonradan Arapça'yı öğrenenlerin köken itibarıyla Arapça'yı bilenler kadar iyi Kur'an-ı Kerim'i anlayamayacakları gibi konular üzerinde durulmuştur. [15] İşte burada da dolaylı olarak İmam Şâfiî, Kur'an-ı Kerim'i en iyi şekilde anlama noktasındaki otoritesini tekraren vurgulamaktadır.

Eserde Kur'an-ı Kerim'in özellikleri anlatıldıktan sonra umûm ve husûs meselesi uzun uzun ele alınmıştır. [16] Bunun arkasında yatan temel sebep yine ehl-i re'ye karşı verilen mücadeledir. Nitekim ehl-i re'ye göre umûmun delâleti katî iken İmam Şâfiî'ye göre umûmun delâleti katî değildir. [17]

Umûm-husûs meselesinin ardından Allah'ın kitabında Hz. Muhammed'in sünnetine uymanın farz olduğu ve Allah'a itaatin, göndermiş olduğu peygambere itaatten geçtiği meselesi uzun uzun anlatılmıştır. [18] Bunun arka planında yatan sebep Kur'an-ı Kerim'den sonra otoritenin Sünnet'e ait olduğunu vurgulamaktır.

İmam Şâfiî daha sonra nâsîh ve mensûh meselesine değinmiştir. Nesh meselesi anlatılırken Kitab ile Sünnet'in hüküm açısından eşit seviyede olduğu, dolayısıyla Sünnet'in Kitab'ı nesh edecek güçte olduğu, haber-i vâhidin de Kitab'ı nesh edeceği zikredilmiştir. Ancak İmam Şâfiî, haber-i vâhidin, Kitab'ı nesh edeceğini savunurken

Kitab'ın sünneti nesh edemeyeceğini söyler. Bu konudaki delili Kitab ve Sünnet'in aynı türden olmadığını düşünmesidir. Nitekim ona göre nesih ayetinde zikredilen "misl" [19] ifadesi, "aynı tür" anlamına gelmektedir. Sünnet de güç bakımından Kitab'la eşit olsa bile tür bakımından bunlar birbirinden farklıdır. [20] Burada da yine ehl-i re'ye bir itiraz söz konusudur. Nitekim Hanefîlere göre Kur'an-ı Kerim ancak mütevâtir ve meşhûr sünnet ile nesh edilebilir. Onlara göre mütevâtir sünnet ile Kur'an-ı Kerim aynı güçtedir. Meşhûr sünnet de güç bakımından neredeyse Kur'an-ı Kerim'e eşittir. Haber-i vâhid ile Kur'an-ı Kerim ayetlerinin neshi mümkün değildir. Çünkü haber-i vâhidin hem delâleti hem de sübûtu zannîdir. [21] Nâsîh ve mensûh konusunda haber-i vâhid meselesine giriş yapan İmam Şâfiî, uzun uzun haber-i vâhidin delil oluşunu anlatır. [22]

Eserde haber-i vâhiden sonra icmâ konusunun temellendirilmesi yapılmıştır. [23] İcmâ konusunda da İmam Şâfiî yine Hanefîler'le mücadele halindedir. Nitekim İmam Şâfiî, sarîh icmâyı kabul ederken sükûtî icmâyı kabul etmemektedir. İmam Şâfiî'ye göre aynı dönemde yaşayan müctehidlerin biri ya da bir kısmı fikhî bir meselenin hükmü konusunda sükût etmiş ise bunun sebebi devlet yöneticisi gibi güçlü bir otoritenin baskısından korkma olabilir. Bu sebeple İmam Şâfiî, sükûtî icmâyı kabul etmez. Hanefîler ise sükûtî icmâyı kabul ederler. Onlara göre bir müctehid ne olursa olsun hiçbir şeyden korkmadan emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münker gereği bir meselenin hükmü konusundaki fikrini söyler. Bu da müctehid olmanın en önemli şartlarından biridir. [24]

İmam Şâfiî, eserinde kıyâs ve ictihâd meselelerini ele alırken arkada yatan temel sebep ehl-i re'yn istihsân delilini eleştirmektir. Nitekim ona göre istihsân ile hüküm vermek herhangi bir temele dayanmadan kafaya göre hüküm vermeye benzetilmiştir. [25]

İmam Şâfiî'nin er-Risâle adlı kitabına baktığımızda fıkıh usûlüne dair pek çok konunun sistemli bir şekilde ele alındığını görmekteyiz. Eserde ele alınan her bir konuda ehl-i re'ye karşı bir mücadelenin verildiği açıkça görülmektedir.

Sonuç Bir dönemde var olan ilmi tartışmaların ne olduğunun ve hangi yönde evirildiklerinin tespit edilebilmesinin en önemli yollarından birisi o dönemde yazılan eserleri incelemektir. İmam Şâfiî'nin yazmış olduğu "er-Risâle" adlı kitap hem kendisinden önceki hem de kendi dönemindeki fıkıh usûlüne dair tartışmaları yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Nitekim "er-Risâle", fıkıh usûlüne dair yazılan bir eserdir. Er-Risâle, ehl-i re'y ile ehl-i hadîs arasındaki fıkıh usûlüne dair tartışmaları yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Eserde ele alınan her bir başlık altında bu tartışmalara rastlamak mümkündür. İmam Şâfiî eserde görüşlerini ifade ederken kimi zaman aklî kimi zaman naklî kimi zaman da hz. Muhammed'e dayanan soy bağına delil getirerek savunmuştur. Özellikle eserde Kur'an'ı Kerim'in Arapça olması ve vahyin ilk muhataplarının Kureyşliler olduğu sık sık gündeme getirilmiştir. İmam Şâfiî de bu bilgileri kendi soyunun hz. Muhammed'e dayanmasıyla harmanlayarak Kur'anı Kerim'i en iyi anlayanların bu soydan geldikleri ve dolayısıyla en iyi anlayanlardan birinin kendisi olduğunu dolaylı olarak dile getirmiştir. Kaynakça Apaydın, Yunus İslam Hukuku Usulü , Ankara, Bilay Yayınevi, 2017. Bedir, Murteza "er-Risâle", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, TDV Yayınları, 2008, C: XXXV. eş-Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas er-Risâle, thk. Ahmed Muhammed Şakir, 1. bs., Kahire, Dârü't-Türas, 1979. Hacak, Hasan "Temel İslam Bilimlerinin Ortaya Çıkışı", Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantısı, 18-19 Ocak 2014, İstanbul/Üsküdar, Sabahattin Zaim Eğitim ve Kültür Merkezi, V. Şa'bân, Zekiyyüddîn, İslam Hukuk İlminin Esasları, Terc: İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009. Zeydan, Abdülkerim el-Vecîz fî usûli'l-fıkıh, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2006. [1] Murteza Bedir, "er-Risâle", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, TDV Yayınları, 2008, C: XXXV, s. 117-118. [2] Hasan Hacak, "Temel İslam Bilimlerinin Ortaya Çıkışı", Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantısı, 18-19 Ocak 2014, İstanbul/Üsküdar, Sabahattin Zaim Eğitim ve Kültür Merkezi, V, 18-20.

Sonuç

Bir dönemde var olan ilmi tartışmaların ne olduğunun ve hangi yönde evirildiklerinin tespit edilebilmesinin en önemli yollarından birisi o dönemde yazılan eserleri incelemektir. İmam Şâfiî'nin yazmış olduğu "er-Risâle" adlı kitap hem kendisinden önceki hem de kendi dönemindeki fıkıh usûlüne dair tartışmaları yansıtmaları açısından

oldukça önemlidir. Nitekim "er-Risâle", fıkıh usûlüne dair yazılan bir eserdir.

Er-Risâle, ehl-i re'y ile ehl-i hadîs arasındaki fıkıh usûlüne dair tartışmaları yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Eserde ele alınan her bir başlık altında bu tartışmalara rastlamak mümkündür. İmam Şâfiî eserde görüşlerini ifade ederken kimi zaman aklî kimi zaman naklî kimi zaman da Hz. Muhammed'e dayanan soy bağına delil getirerek savunmuştur. Özellikle eserde Kur'an'ı Kerim'in Arapça olması ve vahyin ilk muhataplarının Kureyşliler olduğu sık sık gündeme getirilmiştir. İmam Şâfiî de bu bilgileri kendi soyunun Hz. Muhammed'e dayanmasıyla harmanlayarak Kur'anı Kerim'i en iyi anlayanların bu soydan geldikleri ve dolayısıyla en iyi anlayanlardan birinin kendisi olduğunu dolaylı olarak dile getirmiştir.

Kaynakça Apaydın, Yunus İslam Hukuku Usulü , Ankara, Bilay Yayınevi, 2017. Bedir, Murteza "er-Risâle", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, TDV Yayınları, 2008, C: XXXV. eş-Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas er-Risâle, thk. Ahmed Muhammed Şakir, 1. bs., Kahire, Dârü't-Türas, 1979. Hacak, Hasan "Temel İslam Bilimlerinin Ortaya Çıkışı", Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantısı, 18-19 Ocak 2014, İstanbul/Üsküdar, Sabahattin Zaim Eğitim ve Kültür Merkezi, V. Şa'bân, Zekiyyü'dîn, İslam Hukuk İlminin Esasları, Terc: İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009. Zeydan, Abdülkerim el-Vecîz fî usûli'l-fıkıh, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2006. [1] Murteza Bedir, "er-Risâle", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, TDV Yayınları, 2008, C: XXXV, s. 117-118. [2] Hasan Hacak, "Temel İslam Bilimlerinin Ortaya Çıkışı", Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantısı, 18-19 Ocak 2014, İstanbul/Üsküdar, Sabahattin Zaim Eğitim ve Kültür Merkezi, V, 18-20.

Kaynakça

Apaydın, Yunus İslam Hukuku Usulü , Ankara, Bilay Yayınevi, 2017.

Bedir, Murteza "er-Risâle", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, TDV Yayınları, 2008, C: XXXV.

eş-Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas er-Risâle, thk. Ahmed Muhammed Şakir, 1. bs., Kahire, Dârü't-Türas, 1979.

Hacak, Hasan "Temel İslam Bilimlerinin Ortaya Çıkışı", Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantısı, 18-19 Ocak 2014, İstanbul/Üsküdar, Sabahattin Zaim Eğitim ve Kültür Merkezi, V.

Şa'bân, Zekiyyü'dîn, İslam Hukuk İlminin Esasları, Terc: İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Zeydan, Abdülkerim el-Vecîz fî usûli'l-fıkıh, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2006.

[1] Murteza Bedir, "er-Risâle", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, TDV Yayınları, 2008, C: XXXV, s. 117-118. [2] Hasan Hacak, "Temel İslam Bilimlerinin Ortaya Çıkışı", Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantısı, 18-19 Ocak 2014, İstanbul/Üsküdar, Sabahattin Zaim Eğitim ve Kültür Merkezi, V, 18-20.

[1] Murteza Bedir, "er-Risâle", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, TDV Yayınları, 2008, C: XXXV, s. 117-118.

[2] Hasan Hacak, "Temel İslam Bilimlerinin Ortaya Çıkışı", Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantısı, 18-19 Ocak 2014, İstanbul/Üsküdar, Sabahattin Zaim Eğitim ve Kültür Merkezi, V, 18-20.